

Постнекласичні ракурси персонологічного методологування у психології

УДК 159.923.2

Тетяна Титаренко

ЙОГО ВЕЛИЧНІСТЬ ВИПАДОК: НЕСПОДІВАНІ КОНФІГУРАЦІЇ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ

У статті проаналізовано специфіку процесуальності в постмодерному дискурсі. Показано, що особистість конструє власне життя, упорядковуючи випадковості в сюжетно організовані наративи, у яких устанавлюються нові зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім. Запропоновано розуміння несподіваних конфігурацій подій як гри, що вимагає переосмислення набутого досвіду та взаємодії особистості з оточенням.

Ключові слова: особистість, випадок, процесуальність, наратив, конфігурації подій.

Сліпу випадковість називають головною фавориткою постмодерну [1]. І справді, у запеклих боях із жорстким упорядкованим детермінізмом останнім часом перемагає нелінійність, невизначеність, випадковість. Згадаймо, що класична раціональність розглядає випадковість як чинник, що заважає втіленню необхідності. Від античності до сьогодення випадковість трактувалася як когнітивна недостатність. Філософський раціоналізм завжди витісняв випадкове з образу світу. Натомість у постмодерністському баченні випадок стає духом непередбачуваного творчого начала, імпровізації, знаменуючи брак запрограмованості і суворого раціонального планування [3].

Відповідно загальноприйнята лінійна концепція часу, згідно з якою час поступально рухається з минулого через теперішнє в майбутнє, у постмодерністському ракурсі втрачає сенс, і психології тепер треба визначитися з новим розумінням особистісного розвитку, індивідуальної історії. Час життя в межах постмодернізму конструється, створюється самою особистістю у відповідних умовах, у певному світі. І тому дослідження самого процесу руху, поставання, самопобудови особистості, конструювання нею власного життєвого шляху стає дедалі *актуальнішим*.

Говорячи про рух життєвим шляхом, слід насамперед з'ясувати специфіку особистісної динаміки. *Метою* статті є пошук відповіді на питання: що відбувається з еволюційністю особистісного розвитку в постмодерністському контексті.

Серед авторів, яких хвилювало питання еволюційності, назву М. Фуко, що не акцентував уваги на спадкоємності та зв'язку з попередніми етапами розвитку, зосереджуючись саме на стрибкоподібному, кумулятивному характері змін [2, с. 55]. У статті "Ніцше, генеалогія,

історія" він писав: "Традиційні засоби конструювання всеохопного погляду на історію та відтворення минулого як спокійного і безперервного розвитку має бути піддано систематичному демонтажу... Історія стає "ефективною" лише тією мірою, якою вона впроваджує ідею розриву в саме наше існування" [2, с. 60]. За Фуко, історію слід сприймати як "дисконтинуїтет", постійний розрив поступовості, що усвідомлюється й констатується спостерігачем як брак закономірності. Історія постає як сфера дії несвідомого або, зважаючи на її дискурсивний характер, як несвідомий інтертекст [2, с. 60].

І хоча прямі аналогії між історією людства та історією окремої людини навряд чи цілком коректні, все ж розпочнемо саме з них. Історія людини сьогодні вже не відтворює минуле, теперішнє і мабутнє як єдиний ряд спокійного, поступального, безперервного руху вперед. На життєвому шляху особистості, безумовно, чимало стрибків, несподіванок, розривів поступовості, що й створюють замість континууму той самий дисконтинуїтет.

Уявімо собі життєвий шлях як ряд непрогнозованих перервностей. Тоді кожна вікова епоха, що виникає досить випадково, без усталених, закономірних періодів, передбачає існування якісно нового рівня самоусвідомлення, саморозуміння, досягнення чергового "проблемного поля" культурного знання, яке, за Фуко, мало б називатися специфічною "епістемою". Епістема реалізовується у соціально-психологічних практиках життєдіяльності як певний код – набір заборон і регламентацій. Важливо, що епістема Фуко має "децентрований характер", тобто позбавлена чітко визначеного центру і складається за принципом самоналаштування, самовизначення, саморегуляції та самоінтерпретації.

Щоб зрозуміти, як саме людина рухається в часі свого життя, звернімося до генеалогії – постмодерністської методології нелінійного моделювання історичної послідовності. Фундаментальною методологічною специфікою генеалогії, що дистанціює її від класичних способів аналізу історичного процесу, є її принципова нелінійність і навіть антилінійність [4].

Генеалогія зорієнтована на відчутно виражений антиеволюціонізм. Генеалогіст, на відміну від історика, за Фуко, не реконструює історичного процесу як певної цілісності. Тобто немає ніякої відрочатково зумовленої долі народу. Відповідно у персонологічному контексті немає і не може бути жодної долі, що заздалегідь жорстко детермінує життя людини. На все – воля Випадку.

Зауважу, що Ж. Делез і Ф. Гваттарі у своєму розумінні ризому чомусь наполягають на її антигенеалогічності, тобто принциповій нелінійності (напевно, вони не дуже уважно читали Фуко?). Насправді їхня ризома цілком генеалогічна, оскільки не підпорядковується ніякій структурній чи породжувальній моделі та відхрещується від самої думки про генетичну вісь як глибинну структуру.

В індивідуальній історії, яку вивчає персонологія, феномен випадковості також набуває статусу фундаментального механізму здійснення руху життєвим шляхом. *Лінійна версія* написання цієї історії передбачає підпорядкованість "Всесвітові правил", інтерпретативному диктату нормативності щодо спонтанної подієвості. Водночас *генеалогічна версія* історії передбачає підпорядкування правил грандіозній грі історії, а не навпаки. А що таке гра історії, як не триумф випадковості?

Фуко неодноразово пише про "варварське і непристойне роїння подієвості". Нам лише здається, ніби наше теперішнє спирається на глибинні інтенції. Насправді історичне почуття підказує, що всі ми живемо без спеціальних розміток та первісних координат, серед міріадів подій.

Те, що на сцені історії, за виразом Фуко, виглядає як низка причин і наслідків, завжди залишає за собою неозоре поле нереалізованих можливостей, що канули у Лету. На різних життєвих поворотах ми мали можливість зустріти інших людей, які стали би нашими друзями, коханими, чоловіками-дружинами, могли зорієнтуватися на іншу професію, жити в іншому місті чи країні. Цікаво, що ймовірність здійснення цих можливостей мало чим відрізняється від імовірності того, що насправді відбулося в нашій реальній життєвій історії.

Генеалогія вивчає творче середовище подієвості, що перебуває в процесі іманентної самоорганізації. Одна з найважливіших презумпцій генеалогії – відмова від ідеї зовнішньої причини. Подія, не маючи статусу ані причини, ані наслідку, має статус "ефекту". У такий спосіб трактована подієвість є грою випадку. Це, як пише М. Можейко, подієве ряботіння на поверхні темпоральності, що хронологічно розгортається.

Конкретна конфігурація історії людини, в якій клекотіння подій набуває семантичної визначеності, є ситуативно значущою картиною організації подій, семантично значущою їх послідовністю. З генеалогічного погляду особистісно значуща подія є випадковим акордом, що узгоджує какофонічне роїння подієвості. Подія набуває змісту завдяки узгодженню сингулярних елементів досвіду.

Фуко впевнений: "сили, що діють в історії, не підпорядковуються ані визначенню наперед (рос.: предначертанию), ані механізму, тільки мінливості боротьби... Вони завжди проявляються в унікальній випадковості події" [4]. Отже, випадковість, за Фуко, є єдиною можливою закономірністю історії. Фуко взагалі акцентує випадковості, а не універсальні правила. Він зображує епістему не як суму знань чи уніфікований спосіб мислення, а як простір відхилень, дистанціювання і розсіювання, розміщуючи свою всезагальну модель культури серед активної гри розбіжностей" [2, с. 60].

Для психології особистості акцент на випадковостях є корисним, адже вона протягом багатьох років вивчала, як саме засвоюються певні норми, яким чином відбувається регуляція поведінки відповідно до правил та обмежень. А от як впливають на нас несподіванки, випадковості, раптові зміни життєвої ситуації, крім того, що вони викликають стрес?

У повсякденне життя кожної людини, безумовно, раптово втручається чимало сил, що абсолютно не очікуються і результати дії яких ніяк не прогножуються. Яким чином ці сили позначаються на смислоутворенні? Які віддалені наслідки таких несподіванок простежуються в особистісній динаміці? Ці питання поки що залишаються відкритими.

Психологові, який вивчає способи написання людиною власної життєвої історії, навряд чи слід намагатися зрозуміти монотонну доцільність певних подій чи вимальовувати повільну криву їхньої еволюції. Краще шукати сцени із життя, де ці події відігравали свої недругорядні ролі, а може і визначати моменти життя особистості, у яких їх ще зовсім не було (Фуко сказав би, що це – точки лакуни).

На думку Фуко, слід не відстежувати "лінії розвитку", а виявляти контингентні (випадкові) констеляції – взаємопереплетіння одиничних подій. Така принципова нелінійність, детермінізм нелінійного типу в контексті праць Фуко обертається для психології особистості підвищенням чутливості до нових конфігурацій подій у їхньому взаємозв'язку та несподіваних взаємовпливах.

Отже, життєва історія людини найпевніше не є суворо послідовною, і причинні ланцюги тут не вишиковуються у відповідну лінійну траєкторію. Тому коректніше, мабуть, говорити не про історію, а про історії кожного з нас у множині. Такі історії зазвичай численні, дискретні, процесуальні. У їхньому змісті навряд чи знайдеться справжня зацікавленість у власних першопричинах і джерелах.

Думаючи про майбутнє розгортання історії, що відбувається сьогодні, згадаю Ж.-Ф. Ліотара, за яким немає позитивної орієнтації, що могла б відкрити перед нами якусь нову перспективу. Мається на увазі лінійна перспектива, а не панорама життя у всій її стереофонії [7]. Тут доцільно говорити про інтерпретативну плюральність не лише у трактуванні того, що вже відбулося, а й того, що поки що готується, передчувається, планується. Футурологічні наративи, що будуються без примусової каузальності, зазвичай спрямовані на охоплення різнобарвної і стереофонічної панорами життя у всій його складності, неочікуваності, багатомірності.

Подивімось, яким чином розуміють процесуальність інші класики постмодерну. Делез і Гваттарі замість історії пропонують номадологію, говорячи про номадичне розуміння руху як дисперсного розсіювання, далекого від векторної спрямованості. Вони протиставляють західну – осілу – і східну – кочову культури і вважають, що ми традиційно пишемо історію з погляду людини, яка веде осілий спосіб життя, тоді як уже треба спробувати зрозуміти історію, якою її бачать кочові народи. Додамо, що інтернетні мандрі сьогодні зробили і роблять західну культуру далеко не осілою.

Події людського життя, з яких і складається історія, поєднуються не в структуру, а в ризому, що має креативний потенціал самоорганізації. Ризома вторгається в чужі еволюційні ланцюжки, руйнуючи деякі з них і створюючи нові. Джерела трансформацій, що відбуваються, слід

шукати не зовні, а у внутрішній потенційній енергії не стабільної і не нестабільної, а метастабільної ризиomi. Єдино правильних способів інтерпретації ризиomi немає, є лише тимчасово актуальні співвідношення, так звані "плато".

Уявімо, що жодної змістової єдності в русі людини життєвим шляхом немає. Чим тоді стає її життя, як не випадковою купою подій, ніяк не пов'язаних між собою? Але ж психічно здорова, адекватна людина якимсь чином певну змістову єдність зберігає. Як це їй вдається?

Ю. Кристева, якби її цікавило це питання, сказала б: якщо зміст і набуває визначеності, то саме в контексті темпоральності. Ж. Деррида доповнив би, сказавши, що розміщення є учасовленням. А Фуко, якби він зайшов зі своїми колегами в діалог із приводу змісту життєвого руху, напевно, нагадав би їм, що сьогодні маємо говорити не так про мугутність змісту, як про випадкову гру домінацій.

Усвідомлення особистістю власного руху життєвим шляхом на-вряд чи можливе без пошуків смислу. У постмодернізмі фундаментальною умовою смислотворення стає взаємодія тексту зі знаковим фоном. Кожний текст, кожне слово є перетином інших текстів, інших слів, як пише Кристева. Завжди відбувається діалог між тим, хто пише листа, тим, хто його має отримати, і культурним контекстом. Р. Барт теж підкреслює, що основу тексту становить його вихід в інші тексти. Кожний текст, як він формулює, є новою тканиною, зітканою зі старих цитат.

Отже, смисл, якого людина шукає, рефлексуючи з приводу власного саморозвитку, виникає лише тоді, коли перетинаються різні семантичні вектори, взаємодіють різні інтерпретативні моделі, що виводять індивідуальну життєву історію в більш широкий культурний контекст, який править щодо автонаративу за зовнішнє семіотичне середовище.

Тут влучно згадати одне з базових постмодерністських понять – поняття палімпсесту. Ж. Женетт трактує палімпсест як текст, що пишеться поверх інших текстів, які неминуче проступають крізь його семантику [5]. Так, індивідуальна історія людини, що жила в епоху середньовіччя, подією схожа на історію людини Відродження, буде зовсім іншою саме через інше семіотичне оточення, інші нашарування палімпсесту, що проступають. У цьому контексті годі обійтися без "інтертекстуального діалогу", що його У. Еко визначає як феномен, завдяки якому в даному тексті відлунюють попередні тексти.

Власну історію людина конструює, розповідаючи, пишучи. За Бартом, процесуальність писання не результує в тексті якимсь фіналом. "Писати" – це неперехідне дієслово. Про те саме говорить Деррида, коли зазначає, що мережу не можна закрити, зафіксувати її плетення. Так і життєві історії, які всі ми пишемо, нефінальні, відкриті, а життя все ж має чіткий та однозначний фінал.

Особистість в індивідуальній історії існує як у світі траєкторій, так і у світі процесів (терміни І. Пригожина та І. Стенгерс). Парадигмальний наслідок із цієї обставини – це не тільки і не стільки переорієнтація від буття до становлення, поставання, скільки відмова від конфронтативно-

го протиставлення їх. Буття і поставання – не протилежності, а два співвідносні аспекти реальності [6].

При розгортанні лінійного вектора процесуальності інколи спостерігається процедура збою, що стає актом ініціації смислопородження. Делез і Гваттарі називають її перехопленням коду, додатковою вартістю коду, зростанням валентності, справжнім поставанням [7, с. 569]. У тому ж ключі Кристева позначає в процедурі означування особливі "точки", які вона називає точками "затемнення смислу". Текстовий хаос, що виникає після втрати смислу, породжує нову семантику [7, с. 570].

Так, під час відносно лінійного особистісного руху певним життєвим етапом несподівано виникає криза як процедура збою лінійності, що водночас і руйнує старі смисли, і стимулює нові, створюючи відповідно до нової життєвої ситуації певні несподівані вузли смислотворення. Загальний соціокультурний фон теж впливає на підготовку особистісної кризи, коли створює асоціативні поля, що нав'язують людині нову можливість структуризації значень. Такі трампліни, або коди смислу (термін Барта), стають провідними центрами, навколо яких особистість апробує нові способи інтерпретації себе і свого життя.

Отже, особистість самоконститується у світі поставання, виникнення, тобто у світі принципово процесуальному, залишаючись якоюсь мірою і у світі траєкторій. Завдяки чому це відбувається? Тут доречно згадати про нарративні стратегії, які є базисними для сучасної культури загалом і персонології зокрема. Людська історія конститується в межах постмодернізму як нарративна. Саме оповідні стратегії життєконструювання передбачають презумпцію неповторної унікальності подій людського життя і їхніх взаємозв'язків.

Переходячи від події до розповіді про неї, підкреслимо, що пошук сенсу події навряд чи буде успішним, якщо вбачати в події певну загальну, відпочаткову закономірність. Так само і розповідь про подію не повинна орієнтуватися на вихідний, глибинний сенс, який нібито іманентно був притаманний цій події. Сенс розповіді розуміється як такий, що набувається, конструюється у самому процесі нарації.

Яка процесуальність розгортається в наративі? Чи є в цій динаміці певна спрямованість? Хто нею керує? Має на цю динаміку вирішальний вплив? Хто є суб'єктом наративу?

Спрямованість безумовно наявна, бо розповідь завжди рухається від зав'язки до кульмінації і фіналу. І той, хто впливає, теж є. Це не наратор. Точніше, не один наратор, а наратор, який перебуває в активному діалозі зі слухачем і всім культурним контекстом. Носіями знання про майбутній фінал кожної життєвої історії стають, як мінімум, автор наративу і його співрозмовник, слухач. Лише вони знають (чи відчують?), з якою швидкістю, як, куди рухається розповідь і яким стане заключний акорд. У взаємодії розповідача з іншим слухачем та сама історія набуває нового забарвлення, акценти зміщуються, і фінал може стати зовсім не таким, який передбачався. Згадаймо для ілюстрації фільм "Персонаж" режисера М. Форстрера. Його герой Гарольд Крик, який працює подат-

ковим інспектором, стає персонажем роману відомої письменниці, роману якої завжди закінчуються трагічно. Гарольд несподівано для себе зі свідка створення письменницького нарративу про власне життя стає його співавтором, що й змінює фінал історії.

Таким чином, роль випадку в особистому житті важко переоцінити. Несподівані конфігурації людського життя змінюють саму природу процесуальності. Векторна траєкторія руху від народження до смерті вже не сприймається як єдино можлива. Із численної кількості подій, що спонтанно виникають, лише деякі поєднуються в смислові низки, що й визначають на певному етапі життя взаємовпливи минулого, теперішнього і майбутнього.

Живучи у світі поставання, світі принципово процесуальному, нонфінальному, особистість залишається певною мірою і у світі траєкторій, тобто фіналів. Траєкторії складаються завдяки нарративам, у яких особистість упорядковує, упаковує випадковості в оповідання.

Наративні практики спрямовано на охоплення різнобарвної і стереофонічної панорами життя у всій її складності, неочікуваності, багатомірності. Завдяки їм кожний несподіваний учинок, випадкове рішення, якщо вони мають для особистості сенс, стають новим досвідом, що поступово асимілюється, інтегрується.

Несподівані конфігурації людського життя починають сприйматися як природна гра, сплетіння подій, що вимагають від особистості у взаємодії з її оточенням нових зусиль для усвідомлення та інтерпретації випадкового досвіду.

1. *Думанский Д.* Почти приговор постмодерну. Дюжина ножей в спину сумеречному состоянию цивилизации / Д. Думанский // Киевский телеграф. - 5 сентября 2011.
2. *Ильин И.П.* Постструктурализм, деконструктивизм, постмодернизм: Интрада / И.П. Ильин. - М., 1996. - 220 с.
3. *Могилевская Г.И., Гогерчак С.Ю.* Случайность как имманентное свойство игрового пространства / Г.И. Могилевская, С.Ю. Гегерчак // Молодой ученый. — 2008. — №1. — С. 147-151.
4. *Можейко М.А.* Генеалогия. - Энциклопедия - История философии [Электронный ресурс] / М.А. Можейко. - Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru>.
5. *Можейко М.А.* Интертекстуальность. - Энциклопедия - История философии [Электронный ресурс] / М.А. Можейко. - Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru>.
6. *Можейко М.А.* Переоткрытие времени. - Энциклопедия - История философии [Электронный ресурс] / М.А. Можейко. - Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru>.
7. *Можейко М.А.* Перехват кода. - Энциклопедия - История философии [Электронный ресурс] / М.А. Можейко. - Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru>.

Specific of processesness in post-modern discourse are analyzed in the article. It is shown personality constructs her/his life by means of putting in good order the occasions in subject-organized narratives. New links amongst the past, the present and the future are settled. Point of view on the unexpected configuration of events as the game are proposed. It is emphasized this game requires re-thinking of life experience and interactions between person and the others.

Key words: *personality, event, processesness, narrative, configuration of the events.*